



आकृती ७.१

प्रस्तावना :

राष्ट्रीय उत्पन्न हा स्थूल अर्थशास्त्राचा एक महत्त्वाचा अभ्यासविषय आहे. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत शेती आणि उद्योग, व्यापार आणि बाजारपेठा, बँका आणि वित्तीय संस्था, विविध विभाग आणि त्यांची कार्यालये, इत्यादींचा समावेश होतो. राष्ट्रीय उत्पन्न हे उत्पादन, वितरण, विनिमय आणि उपभोग या आर्थिक क्रियांचे एकत्रित मापक असते. याचबरोबर ते देशातील लोकांच्या आर्थिक कल्याणाचेही वस्तुनिष्ठ निर्देशक आहे.

भारतात १९४९ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न समितीची स्थापना करून सरकारने राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या नियमित संकलनाला सुरुवात केली. सद्यःस्थितीत केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना (CSO) दरवर्षी देशातील राष्ट्रीय उत्पन्न आणि इतर संबंधित सांख्यिकीय माहिती संकलित करून प्रकाशित करते.

अर्थ :

आधुनिक अर्थव्यवस्था ही पैशावर आधारित आहे. म्हणून देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न हे पैशांमध्ये व्यक्त केले जाते. देशाचे एकूण उत्पन्न म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय.

खऱ्या अर्थाने, राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे एका वर्षाच्या कालावधीत देशात उत्पादित होणाऱ्या वस्तू व सेवांचा प्रवाह होय.

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या व्याख्या :

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या काही महत्त्वाच्या व्याख्या खालीलप्रमाणे :

१) **राष्ट्रीय उत्पन्न समिती :** प्रा. पी. सी. महालनोबिस यांच्या अध्यक्षतेखाली भारत सरकारद्वारे ऑगस्ट १९४९ मध्ये नियुक्त केलेल्या राष्ट्रीय उत्पन्न समितीत प्रा. डी. आर. गाडगीळ आणि डॉ. व्ही. के. आर. व्ही. राव हे सदस्य होते.



पी.सी.महालनोबिस व्ही.के.आर.व्ही.राव डी.आर. गाडगीळ या समितीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे : “राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे एखाद्या विशिष्ट कालखंडात निर्माण करण्यात आलेल्या वस्तू आणि सेवांचे दुहेरी मोजदाद होऊ न देता केलेले मापन होय.”

२) **प्रा. ए. सी. पिगू :** “समाजाच्या वस्तुनिष्ठ उत्पन्नाच्या ज्या भागाची पैशात मोजदाद करता येते असा भाग म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय.” या उत्पन्नात निव्वळ विदेशी उत्पन्नाचा समावेश केला जातो.



३) **प्रा. आयर्विंग फिशर :** “राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे एका वर्षाच्या कालावधीत राष्ट्राच्या निव्वळ उत्पादनांपैकी जो भाग प्रत्यक्षपणे उपभोगासाठी वापरला जातो, असा भाग होय.”

**राष्ट्रीय उत्पन्नाची वैशिष्ट्ये :**

१) **स्थूल आर्थिक संकल्पना :** एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न एखाद्या व्यक्तीशी संबंधित नसून ते संपूर्ण अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचे प्रतिनिधित्व करते. म्हणूनच ही एक स्थूल अर्थशास्त्रीय संकल्पना आहे.

२) **राष्ट्रीय उत्पन्नात अंतिम वस्तू व सेवांचे मूल्य :** दुहेरी गणना टाळण्यासाठी फक्त अंतिम वस्तू आणि अर्थव्यवस्थेत उत्पादित सेवांचे मूल्य विचारात घेतले जाते. अर्धसिद्ध वस्तू किंवा कच्च्या मालाच्या किमती विचारात घेऊ नयेत.

उदा., शर्टाचे मूल्य निश्चित करताना कापसाच्या मूल्याचा विचार केला जात नाही. कारण ते शर्टच्या किमतीत आधीपासूनच समाविष्ट केलेले असते.

- ३) **निव्वळ समग्र मूल्य :** राष्ट्रीय उत्पन्नात उत्पादित वस्तू आणि सेवांच्या निव्वळ मूल्याचा समावेश केला जातो. यात घसारा निधीचा समावेश केला जात नाही. उदा. भांडवली वस्तूंची होणारी झीज.
- ४) **विदेशी निव्वळ उत्पन्न :** राष्ट्रीय उत्पन्नात परदेशांतून मिळणाऱ्या निव्वळ उत्पन्नाचा समावेश केला जातो. निर्यात मूल्य आणि आयात मूल्य (X-M) आणि परदेशातून मिळालेले उत्पन्न आणि परदेशाला दिलेली देणी (R-P) यांच्यातील निव्वळ फरक विचारात घेतला जातो.
- ५) **आर्थिक वर्ष :** राष्ट्रीय उत्पन्न नेहमी कालावधीच्या संदर्भात व्यक्त केले जाते. भारतात आर्थिक वर्ष १ एप्रिल ते ३१ मार्च असे आहे.
- ६) **प्रवाही संकल्पना :** राष्ट्रीय उत्पन्न ही एक प्रवाही संकल्पना असून एका आर्थिक वर्षाच्या कालावधीत अर्थव्यवस्थेत उत्पादित वस्तू व सेवांचा प्रवाह दर्शविते.
- ७) **पैशांत व्यक्त केलेले मूल्य :** राष्ट्रीय उत्पन्न नेहमी पैशांत व्यक्त केले जाते. ज्या वस्तू आणि सेवांना पैशाच्या स्वरूपातील मूल्य/विनिमय मूल्य असते. अशाच वस्तू व सेवांचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात केला जातो.

राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्रीय प्रवाह :

राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्रीय प्रवाह ही स्थूल अर्थशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना आहे. आर्थिक देवाणघेवाणीतून उत्पादन प्रवाह आणि पैशाच्या प्रवाहांची निर्मिती राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या चक्रीय प्रवाहात होते.

राष्ट्रीय उत्पन्नाचे चक्रीय प्रवाह खालीलप्रमाणे :

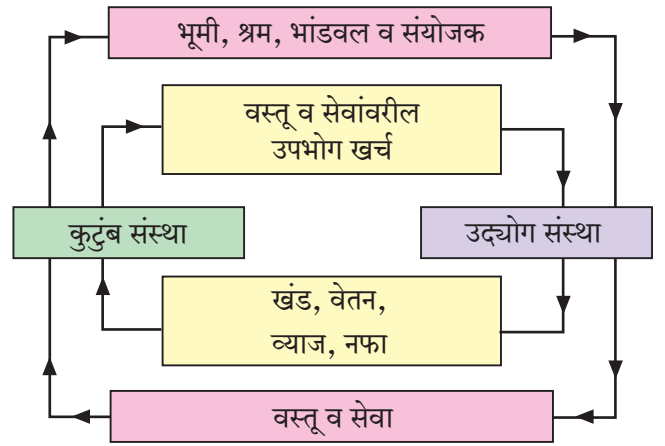
- १) द्विक्षेत्रीय राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्रीयप्रवाह = कुटुंबसंस्था आणि उद्योगसंस्था $(Y=C+I)$
- २) त्रिक्षेत्रीय राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्रीय प्रवाह = कुटुंबसंस्था, व्यवसाय आणि सरकारी क्षेत्र $(Y = C+I+G)$
- ३) चारक्षेत्रीय राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्रीयप्रवाह = कुटुंबसंस्था, व्यवसाय, सरकारी क्षेत्र आणि परकीय क्षेत्र $(Y = C+I+G+(x-m))$

द्विक्षेत्रीय राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्रीय प्रवाह खाली स्पष्ट केला आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्नाचे चक्रीय प्रवाहाचे द्विक्षेत्र प्रतिमान :

कुटुंबसंस्था आणि व्यवसाय क्षेत्र अशी दोन विभागात द्विक्षेत्र प्रतिमान विभागणी होते. आकृतीच्या वरच्या भागात उत्पादन घटकांची बाजारपेठ आणि खालच्या भागात वस्तू व सेवांची बाजारपेठ स्पष्ट केली आहे. याला उत्पादन घटकांचा प्रवाह म्हणतात. हे आकृतीत बाहेरील बाजूस दर्शविले आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्नाचे चक्रीय प्रवाह द्विक्षेत्र प्रतिमान



आकृती क्र.७.२

वरील आकृतीत असे दर्शविले आहे की, उत्पादन घटकांचा प्रवाह हा कुटुंबसंस्थेकडून उद्योगसंस्थेकडे जातो. उद्योगसंस्था उत्पादन घटकांचा वापर करून कुटुंब संस्थेला आवश्यक असणाऱ्या वस्तू व सेवा उपलब्ध करून देतात, तर उलट दिशेने वस्तू व सेवांचा प्रवाह उद्योग संस्थेकडून कुटुंबसंस्थेकडे जातो हे आकृतीत बाहेरील बाजूस दर्शविले आहे. ही प्रक्रिया सतत चालू राहते. यासारखीच प्रक्रिया पैशाच्या प्रवाहातही चालू राहते. पैशाचा प्रवाह हा उद्योगसंस्थेकडून कुटुंबसंस्थेकडे उत्पादन घटकांच्या मोबदल्याच्या खंड, वेतन, व्याज व नफा या स्वरूपात प्रवाहित होतो. कुटुंबसंस्था त्या उत्पन्नाचा वापर वस्तू व सेवांच्या खरेदीसाठी करतात. अशा प्रकारे पैशातील उत्पन्नप्रवाह उद्योग संस्थांकडून कुटुंबसंस्थेकडे प्रवाहित होतो. तर उलट दिशेने कुटुंबसंस्थांकडून प्रवाह उद्योगसंस्थेकडे जातो.

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या प्रवाहात उत्पादन घटकांचे उत्पन्न हे खर्चात रूपांतरित होते. कारण व्यक्तीच्या गरजा कधीच संपत नाहीत. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचा सातत्याने चालू राहणारा चक्रीय प्रवाह तयार होतो.

तुम्हांला माहीत आहे का ?

- राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्रिय प्रवाह तीन क्षेत्र प्रतिमान - द्विक्षेत्रीय प्रतिमानातील कुटुंबसंस्था आणि उद्योगसंस्था यात शासकीय क्षेत्राचा समावेश करून तीन क्षेत्र प्रतिमान तयार केले आहे.
- राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या चक्रिय प्रवाहाचे चारक्षेत्र प्रतिमान - चार क्षेत्र प्रतिमानामध्ये त्रिक्षेत्रीय प्रतिमानातील कुटुंबसंस्था, उत्पादनसंस्था व शासन या बरोबरच परकीय क्षेत्राचा समावेश केला आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या संकल्पना :

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या विविध संकल्पना असून काही महत्त्वाच्या संकल्पना खालीलप्रमाणे :

- १) **स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP)** : दिलेल्या वर्षात देशाच्या भौगोलिक सीमारेषेच्या आत उत्पादित होणाऱ्या अंतिम वस्तू व सेवांचे बाजारभावानुसार येणारे मूल्य म्हणजे 'स्थूल देशांतर्गत उत्पादन' होय.

$$GDP = C + I + G + (x - m)$$

स्थू.दे.उ. = उपभोग खर्च + गुंतवणूक खर्च + सरकारी खर्च + (निर्यात-आयात)

- २) **निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन (NDP)** : देशाच्या भौगोलिक सीमारेषेत एका वर्षाच्या कालावधीत उत्पादित केलेल्या सर्व अंतिम वस्तू व सेवांचे बाजारभावानुसार येणारे स्थूल मूल्य म्हणजे निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन होय.

$$\therefore NDP = GDP - Depreciation$$

\therefore नि.दे.उ. = स्थू.दे.उ. - घसारा खर्च

- ३) **स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (GNP)** : दिलेल्या वर्षात देशात उत्पादित होणाऱ्या अंतिम वस्तू व सेवांचे बाजारानुसार येणारे मूल्य म्हणजे राष्ट्रीय उत्पादन होय. यात बाजारभावानुसार किमतीचा विचार केला जातो.

$$GNP = C + I + G + (x - m) + (R - P)$$

R = मिळकत (येणी), P = देणी

स्थू. रा.उ. = उपभोग खर्च + गुंतवणूक खर्च + सरकारी खर्च + (निर्यात-आयात) + (निव्वळ येणी - देणी)

- ४) **निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (NNP)** : निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजे एका वर्षात देशात उत्पादित झालेल्या निव्वळ वस्तू व सेवांचे उत्पादन होय.

$$\therefore NNP = GNP - Depreciation$$

नि. रा.उ. = स्थू. रा.उ. - घसारा खर्च

शोधा पाहू

भारताची GDP अधिकृत आकडेवारी

तुम्हांला माहीत हवं!

हरित स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (Green GNP) :

हरित स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन नैसर्गिक पर्यावरणाचा शाश्वत वापर आणि विकासाच्या लाभांचे न्याय्य वितरण करणे होय.

हरित स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन पर्यावरणीय प्रदूषण आणि नैसर्गिक स्रोतांचे प्रमाण उत्पादनामुळे कमी होणार नाही याचा विचार करते. आर्थिक कल्याणाचे मोजमाप करताना एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झाली म्हणजे जीवनमान सुधारले असे नाही. जर पर्यावरण प्रदूषण वाढले आणि नैसर्गिक संसाधने भविष्यातील पिढ्यांसाठी घटली तर केवळ एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात झालेली वाढ म्हणजे जीवनमान सुधारल्याचे द्योतक नाही. म्हणून हरित स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन आर्थिक कल्याणासाठी विचारात घ्यावे लागते.

हरित स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाची संकल्पना खालील वैशिष्ट्ये दर्शविते :

अ) शाश्वत आर्थिक विकासासाठी पर्यावरणीय (प्रदूषण) व्यवस्था आणि नैसर्गिक संसाधनांची कमतरता निर्माण होत नाही.

आ) विकासाच्या लाभांचे न्याय्य वितरण करणे.

इ) दीर्घकालीन आर्थिक कल्याणासाठी प्रोत्साहन देणे.

सूत्र : Green GNP = GNP - Net Fall in the Natural Capital + Pollution load

म्हणजे, हरित स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन = स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन - नैसर्गिक भांडवलसाठ्यातील निव्वळ घसरण + प्रदूषण भार



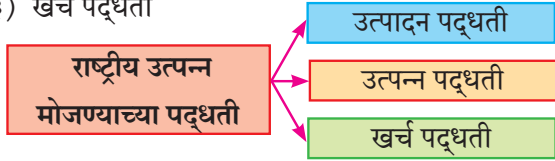
शोधा पाहू

हरित स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन ही संकल्पना राबवणाऱ्या ५ देशांची नावे शोधा.

राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याच्या पद्धती :

राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याच्या तीन पद्धती आहेत.

- १) उत्पादन पद्धती
- २) उत्पन्न पद्धती
- ३) खर्च पद्धती



१) **उत्पादन पद्धती** : राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाची उत्पादन पद्धत किंवा मालसाठा पद्धत म्हणून ओळखली जाते. या पद्धतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करण्यासाठी उत्पादनावर लक्ष केंद्रित केले जाते. अर्थव्यवस्थेची शेती, खाणव्यवसाय, यांत्रिक उत्पादन, लहान उपक्रम, वाणिज्य, वाहतूक, दळणवळण आणि इतर सेवा अशा विविध क्षेत्रांत विभागणी केली जाते. एका वर्षाच्या कालावधीत उत्पादित केलेल्या अंतिम वस्तू तयार होईपर्यंत वस्तूच्या उत्पादनातील प्रत्येक टप्प्यात झालेल्या वर्धित मूल्यांची बेरीज करून राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन केले जाते.

स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाचे दुहेरी मापन टाळण्यासाठी उत्पादन पद्धतीत दोन पर्यायी पद्धती सांगितल्या आहेत.

अ) **अंतिम वस्तू पद्धती** : अंतिम वस्तू म्हणजे अशा वस्तू, ज्या उपभोगासाठी वापरल्या जातात. या पद्धतीनुसार प्राथमिक, द्वितीय आणि तृतीय क्षेत्रातून उत्पादित केलेल्या सर्व अंतिम वस्तू व सेवांच्या बाजारमूल्यांची बेरीज केली जाते. मध्यम वस्तू आणि सेवांचे मूल्य विचारात घेतले जात नाही. अंतिम वस्तूच्या उत्पादन प्रक्रियेत मध्यम वस्तूंचा वापर करतात. म्हणजेच अंतिम वस्तूच्या मूल्यात मध्यम वस्तूच्या मूल्याचा समावेश केलेला असतो.

उदा., ब्रेडच्या किमतीत गव्हाच्या, तसेच गव्हाचे पीठ तयार करण्याच्या किमतीचा समावेश केलेला असतो. गहू, गव्हाचे पीठ या मध्यम वस्तू आहेत. उत्पादन प्रक्रियेत या वस्तूंचे मूल्य दिलेले असते. म्हणून ब्रेड या अंतिम वस्तूत मध्यम वस्तूंचे मूल्य मोजलेले असते.

म्हणजेच अंतिम वस्तूच्या मूल्याबरोबर जेव्हा मध्यम

वस्तूंचे मूल्य मोजले जाते तेव्हा दुहेरी गणना होते. दुहेरी मापन टाळण्यासाठी फक्त अंतिम वस्तूंचेच मूल्य मोजले पाहिजे.

ब) **मूल्यवर्धित पद्धती** : राष्ट्रीय उत्पन्नाची दुहेरी गणना टाळण्यासाठी मूल्यवर्धित पद्धती वापरतात. यामध्ये वस्तूच्या उत्पादनातील प्रत्येक टप्प्यावर तिच्या मूल्यात झालेली वाढ विचारात घेतली जाते. उत्पादनाच्या प्रत्येक टप्प्यात अंतिम वस्तूचे मूल्य आणि उत्पादन आदाने यांच्या मूल्यांतील फरक म्हणजे मूल्यवृद्धी होय. थोडक्यात, अंतिम वस्तू तयार होईपर्यंत प्रत्येक टप्प्यात झालेल्या वर्धित मूल्यांची बेरीज करून स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन काढले जाते.

मूल्यवर्धित पद्धतीने स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाची गणना कशी केली जाते हे खालील उदाहरणाच्या साहाय्याने स्पष्ट होईल.

तक्ता क्र.७.१ मूल्यवर्धित उत्पादन दृष्टिकोन

उत्पादनाची पायरी	उत्पादनाचे बाजारमूल्य (₹)	आदानांचे मूल्य (₹)	वर्धित मूल्य (₹)
कापूस	१५०	०	१५०
सूत	२५०	१५०	१००
कापड	४००	२५०	१५०
शर्ट (अंतिम वस्तू)	५००	४००	१००
एकूण मूल्य			५००

मूल्यवर्धित उत्पादन पद्धतीत प्रत्येक टप्प्यावर समाविष्ट केलेले मूल्य हे अंतिम उत्पादनामधून कच्च्या मालाचे मूल्य कमी करून मोजदाद केली जाते. विविध टप्प्यांत समाविष्ट केलेले मूल्यांची बेरीज हे एकूण राष्ट्रीय उत्पादनात समाविष्ट केली जाते. वरील तक्त्यामध्ये अंतिम वस्तू (शर्ट) ₹ ५००/- आहे. उत्पादनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर समाविष्ट केल्या जाणाऱ्या उत्पादनाचे मूल्यवर्धित मूल्य $१०० + १५० + १५० + १०० = ₹ ५००/-$ इतके आहे. अशा प्रकारे समाविष्ट केलेले मूल्य हे अंतिम वस्तूच्या मूल्याइतकेच आहे.

दक्षता :

उत्पादन पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करताना घ्यावयाची दक्षता.

- १) दुहेरी गणना टाळण्यासाठी फक्त अंतिम वस्तू व सेवांचे मूल्य मोजले जाते.
- २) शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या उपभोगासाठी वापरलेल्या वस्तूंचे मूल्य अंदाजे काढले जाते. म्हणजे स्वतःच्या उपभोगासाठी

उत्पादित केलेल्या वस्तूंच्या मूल्यांचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात करावा.

- ३) राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या अचूक अंदाजासाठी बाजार किमतीत समाविष्ट केलेली अप्रत्यक्ष कराची रक्कम वगळली जाते. तसेच काही वस्तूसाठी शासनाने दिलेली अनुदानाची रक्कम मोजावी.
- ४) राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना वेगवेगळ्या वर्षांतील वस्तूंच्या किमतीतील बदलांची दखल घ्यावी.
- ५) निर्यात मूल्य मिळविले जाते आणि आयात मूल्य वगळले जाते.
- ६) भांडवली वस्तूंची झालेली झीज/घसारा मूल्य राष्ट्रीय उत्पन्नात मोजू नये.
- ७) जुन्या वस्तूंची खरेदी-विक्री राष्ट्रीय उत्पन्नात मोजली जात नाही. कारण ते चालू वर्षातील उत्पादन नसते.

अविकसित देशांत मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन पद्धतीचा वापर करतात. उत्पादन पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करताना अनेक अडचणी येत असल्यामुळे या पद्धतीची विश्वासार्हता कमी आहे. भारतात या पद्धतीने शेती, खाणकाम, हस्तव्यवसाय, यांत्रिक उत्पादन या क्षेत्रांतील उत्पन्नाची मोजणी केली जाते. पण उत्पादन पद्धतीने वाहतूक, वाणिज्य आणि दळणवळण क्षेत्रांतील राष्ट्रीय उत्पन्न मोजले जात नाही.

२) उत्पन्न पद्धती :

राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाच्या उत्पन्न पद्धतीला घटक खर्चानुसार राष्ट्रीय उत्पन्न पद्धती असेही म्हणतात. या पद्धतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करण्यासाठी विभाजनावर लक्ष केंद्रित केले जाते.

या पद्धतीत एका वर्षाच्या कालावधीत देशातील नागरिकांना मिळणाऱ्या निव्वळ उत्पन्नाची बेरीज करून राष्ट्रीय उत्पन्न मोजले जाते. वस्तू व सेवांच्या उत्पादनासाठी सर्व उत्पादन घटकांना खंड, मजुरी, व्याज आणि नफा या स्वरूपात उत्पन्न प्राप्त होते. सर्व उत्पादन घटकांना मिळणाऱ्या घटक मोबदल्यांची बेरीज करून राष्ट्रीय उत्पन्न मोजले जाते. सर्व उत्पादन घटकांना वितरित केलेल्या उत्पन्नाची बेरीज राष्ट्रीय उत्पन्नाइतकी येते. या पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना हस्तांतरित देणी वगळली जातात. करविषयक माहितीपत्रके, अहवाल, लेखापुस्तके, अल्प

उत्पन्नासंबंधीचे अंदाज या स्रोतांपासून उत्पन्नाची आकडेवारी प्राप्त करता येते. दिलेल्या कालावधीत वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादन कार्यात सहभागी झालेल्या उत्पादन घटक मालकांना मिळणाऱ्या घटक मोबदल्यांची बेरीज करून जे उत्पन्न येते, त्याला स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन मानले जाते.

उत्पन्न पद्धतीनुसार स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन मापनाचे सूत्र
$$NI = \text{rent} + \text{wages} + \text{interest} + \text{profit} + \text{mixed income} + \text{net income from abroad}.$$

राष्ट्रीय उत्पन्न = खंड + वेतन + व्याज + नफा +
मिश्र उत्पन्न + निव्वळ विदेशी उत्पन्न

दक्षता :

उत्पन्न पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करताना घ्यावयाच्या दक्षता.

- १) शिष्यवृत्ती, भेटी, देणग्या, दान, निवृत्ती वेतन, बेकारी भत्ता इ. सारख्या हस्तांतरित उत्पन्न किंवा हस्तांतरित देणी यांची रक्कम एकूण उत्पन्नातून वगळावी.
- २) गृहिणींच्या सेवा, शिक्षकांनी स्वतःच्या पाल्याला शिकवणे, अशा विनामूल्य सेवा राष्ट्रीय उत्पादनात मोजू नये.
- ३) घर, गाडी यांसारख्या जुन्या वस्तूंची विक्री करून जे उत्पन्न मिळते त्याचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात करू नये.
- ४) समभाग आणि रोख्यांच्या विक्रीपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात करू नये. कारण त्यामुळे वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नात कोणतीही भर पडत नाही.
- ५) प्रत्यक्ष करापासून शासनाला मिळणारा महसूल राष्ट्रीय उत्पन्नात धरू नये. कारण हा महसूल म्हणजे शासनाला मिळणारे हस्तांतरित उत्पन्न असते.
- ६) उद्योगसंस्थांचा अवितरित नफा, शासकीय मालमत्तेपासून मिळणारे उत्पन्न, पाणीपुरवठा यांसारख्या सार्वजनिक उपक्रमांपासून मिळणारा नफा राष्ट्रीय उत्पन्नात मोजावा.
- ७) स्वतःच्या उपभोगासाठी वापरलेल्या वस्तूंचे मूल्य आणि स्वतःच्या मालकीच्या घराचे मूल्य राष्ट्रीय उत्पन्नात मोजावे.

भारतात मध्यवर्ती सांख्यिकीय संघटनेची राष्ट्रीय उत्पन्न समिती व्यापार, वाहतूक, व्यावसायिक, सार्वजनिक प्रशासन, घरगुती सेवा इ. क्षेत्रांतील उत्पन्न, उत्पन्न पद्धतीच्या साहाय्याने मोजले जाते.

३) खर्च पद्धती :

खर्च पद्धतीनुसार एका वर्षाच्या कालावधीत देशात होणाऱ्या एकूण खर्चाचे मोजमाप केले जाते. एका वर्षाच्या कालावधीत सर्व व्यक्ती, उद्योगसंस्था आणि शासनाने केलेल्या उपभोगावरील खर्चाची आणि गुंतवणुकीवरील खर्चाची बेरीज म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय.

खर्च पद्धतीनुसार स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन मापनाचे सूत्र :

$$NI = C + I + G + [X-M] + [R-P]$$

राष्ट्रीय उत्पन्न = उपभोग + गुंतवणूक + सरकारी खर्च + (निर्यात+आयात)+(परकीय निव्वळ प्राप्ती)

१) खाजगी अंतिम उपभोग खर्च (C) :

खाजगी अंतिम उपभोग खर्च म्हणजे कुटुंबांनी अन्न, वस्त्र यांसारख्या वस्तूंचे केलेले खर्च, ज्या लगेच वापरल्या जातात. टिकाऊ वस्तूवरील खर्च, जसे गाडी, संगणक, दूरदर्शन, धुलाई यंत्र इ. वरील खर्च ज्या जास्त दिवस वापरल्या जातात आणि सेवांवरील खर्च जसे वाहतूक सेवा, वैद्यकीय सेवा इ.

२) स्थूल देशांतर्गत खाजगी गुंतवणूक खर्च (I) :

खाजगी उद्योजकांनी पुनःस्थापन, नविनीकरण आणि नवीन गुंतवणुकीवर केलेला खर्च म्हणजे स्थूल देशांतर्गत खाजगी गुंतवणूक खर्च होय.

३) सरकारी अंतिम उपभोग खर्च आणि गुंतवणूक खर्च (G):

अ) सरकारकडून प्रशासकीय सेवा, कायदा आणि सुव्यवस्था, संरक्षण, शिक्षण, आरोग्य इ. वर केलेला खर्च म्हणजे सरकारी अंतिम उपभोग खर्च होय.

ब) सरकारी गुंतवणूक खर्च म्हणजे रस्ते, रेल्वे, पूल, धरणे, कालवे इ. आधारभूत संरचना निर्माण करण्याकरिता केलेला खर्च.

४) निव्वळ विदेशी गुंतवणूक/निव्वळ निर्यात (X-M) :

एका वर्षाच्या कालावधीतील देशाच्या निर्यात मूल्य आणि आयात मूल्यातील फरक म्हणजे निव्वळ निर्यात होय.

५) निव्वळ प्राप्ती (R-P) :

परदेशी नागरिकांनी देशातील वस्तू व सेवांवर केलेला खर्च आणि देशातील नागरिकांनी परदेशी वस्तू व सेवांवर केलेला खर्च यातील फरक म्हणजे निव्वळ प्राप्ती होय.

R = परदेशी नागरिकांनी देशातील वस्तू व सेवांवर केलेला खर्च

P = देशातील नागरिकांनी परदेशी वस्तू व सेवांवर केलेला खर्च.

दक्षता :

खर्च पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करताना घ्यावयाच्या दक्षता.

- १) दुहेरी गणना टाळण्यासाठी सर्व प्रकारच्या अंतरिम वस्तूवरील खर्च राष्ट्रीय उत्पन्नात समाविष्ट करू नये.
- २) जुन्या वस्तूच्या विक्रीसाठी केलेल्या खर्चाचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात करू नये. कारण तो चालू वर्षाच्या उत्पादनावर केला जात नाही.
- ३) शिष्यवृत्ती, निवृत्तीवेतन, बेकारी भत्ता यांसारखी हस्तांतरित देणी राष्ट्रीय उत्पन्नात समाविष्ट करू नयेत.
- ४) भाग, रोखे, कर्जरोखे इ. सारख्या वित्तीय जिंदगीवरील खर्चाचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात करत नाहीत. कारण या व्यवहारांमुळे वस्तू आणि सेवांच्या प्रवाहात वाढत होत नाही.
- ५) अप्रत्यक्ष कराची रक्कम राष्ट्रीय उत्पन्नात मोजू नये.
- ६) अंतिम वस्तू आणि सेवांवरील खर्चाचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात करावा.
- ७) अनुदानाची रक्कम राष्ट्रीय उत्पन्नात मोजावी.

वरील तिन्ही पद्धतींपैकी उत्पादन पद्धतीचा आणि उत्पन्न पद्धतीचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. अमेरिका आणि इंग्लंडसारख्या प्रगत देशांमध्ये उत्पन्न पद्धती लोकप्रिय आहे. काही व्यवहारिक अडचणींमुळे खर्च पद्धतीचा वापर क्वचित केला जातो. भारताचे राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्यासाठी केंद्रिय सांख्यिकीय संघटना उत्पादन पद्धतीचा आणि उत्पन्न पद्धतीचा उपयोग करते.

तुम्हांला माहीत हवं!

मिश्र उत्पन्न म्हणजे स्वयंरोजगार करणाऱ्या व्यक्तींचे उत्पन्न होय. जे स्वतःची जमीन, कामगार, भांडवल आणि उद्योजकतेचा वापर विविध वस्तू आणि सेवांच्या निर्मितीसाठी करतात.

राष्ट्रीय उत्पन्न गणनेतील (मापनातील) अडचणी :

राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करणे अतिशय अवघड आणि क्लिष्ट काम आहे. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करताना खालील अडचणी उद्भवतात.

अ) तात्त्विक अडचणी : यालाच संकल्पनात्मक अडचणी असेही म्हणतात.

- १) **हस्तांतरित देणी :** व्यक्तीला मिळणारे निवृत्तीवेतन, बेकारी भत्ता याला हस्तांतरित देणी म्हणतात. याचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात करणे कठीण असते. कारण एका बाजूने हे व्यक्तीला मिळणारे उत्पन्न असते, तर दुसऱ्या बाजूने तो सरकारचा खर्च असतो. म्हणून अशी हस्तांतरित देणी राष्ट्रीय उत्पन्नात मोजली जात नाहीत.
- २) **बेकायदेशीर व्यवहारांपासून मिळणारे उत्पन्न :** जुगार, काळ्या बाजारातील खरेदी-विक्री, तस्करी इ. बेकायदेशीर व्यवहारांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात केला जात नाही. अशा सर्व वस्तूंना मूल्य असते व त्या उपभोक्त्यांच्या गरजादेखील भागवितात. अशा उत्पन्नास सरकारी मान्यता नसल्याने त्याचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात केला जात नाही. तेवढ्या प्रमाणात राष्ट्रीय उत्पन्नाचे न्यून अनुमान होते.
- ३) **विनामूल्य सेवा :** राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मोजमाप नेहमीच पैशात केले जाते. परंतु बऱ्याच वस्तू आणि सेवा अशा असतात, ज्यांचे मूल्य पैशात मोजता येत नाही. उदा., छंद म्हणून व्यक्तीने काढलेली चित्रे, आईने मुलांचे केलेले संगोपन इ. सेवा राष्ट्रीय उत्पन्नात मोजल्या जात नाहीत कारण या सेवांचा मोबदला दिला जात नाही. त्याचबरोबर गृहिणींच्या सेवा, सहानुभूती, आपुलकी, दया, करुणा या भावनेतून पुरविलेल्या सेवा राष्ट्रीय उत्पन्नात समाविष्ट करत नाहीत, कारण त्या विनामोबदला असतात. अशा विनामोबदला सेवांचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात केला जात नसल्यामुळे, आहे त्यापेक्षा राष्ट्रीय उत्पन्न कमी होते.
- ४) **स्व-उपभोगासाठीचे उत्पादन :** अन्नधान्य, भाजीपाला आणि इतर शेती उत्पादने जी स्व-उपभोगासाठी उत्पादित केली जातात, ती बाजारात विक्रीसाठी येत नाहीत. पण अशा वस्तूंचे मूल्य बाजारभावानुसार निश्चित करून, अशा वस्तूंची अंदाजे किंमत राष्ट्रीय उत्पन्नात समाविष्ट केली जाते.
- ५) **परकीय कंपन्यांचे उत्पन्न :** आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी या संघटनेच्या मते परकीय कंपन्या ज्या देशात उत्पादन करतात त्या उत्पादित वस्तूंचा समावेश त्या देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात केला जातो. परकीय कंपन्यांना होणाऱ्या नफ्याचा समावेश मात्र त्यांच्या मूळ देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात केला जातो.
- ६) **सरकारी क्षेत्र :** शासनाकडून संरक्षण, सार्वजनिक प्रशासन, कायदा आणि सुव्यवस्था इ. अनेक सार्वजनिक सेवा पुरविल्या जातात. अशा सार्वजनिक सेवांचे मूल्य निश्चित

करणे अवघड असते. कारण अशा सेवांचे वास्तव मूल्य माहीत नसते म्हणून अशा सार्वजनिक सेवा अंतिम सेवा म्हणून राष्ट्रीय उत्पन्नात समाविष्ट केल्या जातात.

- ७) **किमतीतील बदल :** किमतीत होणाऱ्या बदलामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करताना अडचणी येतात. देशातील वस्तू आणि सेवांच्या किमती वाढल्या तर बाजार किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झाल्याचे दिसून येते. म्हणजे देशातील वस्तुरूप उत्पादन कमी झाले तरी किमतवाढीमुळे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढत होते.

ब) व्यावहारिक अडचणी :

राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करताना उत्पादकाची पूर्ण आणि खात्रीशीर सांख्यिकीय माहिती संकलित करताना अनेक अडचणी येतात. त्यांपैकी काही अडचणी पुढीलप्रमाणे,

- १) **दुहेरी गणनेची समस्या :** राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना येणारी सर्वात मोठी अडचण म्हणजे दुहेरी गणना. एखादी वस्तू मध्यम आहे की अंतिम आहे हे निश्चित करणे अवघड असल्यामुळे बऱ्याच वस्तूंची गणना दोनदा होण्याची भीती असते. त्यामुळे वास्तविक राष्ट्रीय उत्पन्न अनेक पटींनी अधिक दिसते. उदा., बेकरीत जे पीठ वापरले जाते त्याला मध्यम वस्तू म्हणून संबोधले जाते. पण तेच पीठ जर कुटुंबाकडून वापरले गेले तर ते अंतिम वस्तू म्हणून गणले जाते.
- २) **अमौद्रिक क्षेत्राचे अस्तित्व :** भारतासारख्या विकसनशील देशात मोठ्या प्रमाणावर अमौद्रिक क्षेत्र अस्तित्वात आहे. शेती व्यवसाय अजूनही उदरनिर्वाहासाठी केला जातो. शेती उत्पादनाचा बराच मोठा भाग वैयक्तिक उपभोगासाठी वापरला जातो. तसेच उत्पादनाच्या काही भागाचा इतर वस्तू आणि सेवांच्या बदल्यात विनिमय केला जातो. अशा उत्पादनाचे आणि उपभोगाचे मापन राष्ट्रीय उत्पन्नात केले जाऊ शकत नाही.
- ३) **अपुरी आणि अविश्वसनीय सांख्यिकी आकडेवारी :** विकसनशील देशांत उत्पादन आणि खर्चाविषयीची पुरेशी आणि अचूक माहिती उपलब्ध नसते. शेती, मत्स्य व्यवसाय, पशुपालन, वनउत्पादने, किरकोळ व्यावसायिक, बांधकामावरील कामगार, छोटे व्यावसायिक इ. च्या उत्पन्नासंबंधीची अचूक व विश्वासार्ह माहिती उपलब्ध नसते. उत्पन्न पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करताना अनर्जित उत्पन्नासंबंधीची माहिती, ग्रामीण व शहरी

भागातील उपभोग आणि गुंतवणुकीचा खर्च यांची देखील माहिती उपलब्ध नसते. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाची नेमकी आकडेवारीच उपलब्ध होत नाही.

४) **घसारा** : भांडवली वस्तूंच्या वापरामुळे भांडवली वस्तूंची जी झीज होते त्याचे मापन करणे अवघड असते. उत्पादन प्रक्रियेमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या भांडवली वस्तू व यंत्रसामग्रीची होणारी झीज म्हणजे घसारा होय. भांडवली वस्तू व यंत्रसामग्रीची होणारी झीज भांडवली मालमत्तेचे तांत्रिक आयुष्य, भांडवली वस्तूंचा वापर, वस्तूचे स्वरूप, वस्तूची नियमित आणि काळजीपूर्वक देखभाल इ. अनेक गोष्टींवर अवलंबून असते. भांडवली वस्तू वेगवेगळ्या प्रकारच्या असल्यामुळे घसारा मोजण्यासाठी एकसमान, सामाईक, स्वीकार्य असे प्रमाणदर अस्तित्वात नाहीत. घसारा मोजण्यासाठी बऱ्याच गोष्टी गृहीत धराव्या लागतात. त्यामुळे घसाराची अचूक रक्कम उपलब्ध होणे अवघड असते.

५) **भांडवली लाभ किंवा भांडवली तोटा** : मालमत्ताधारकांना मागणीतील बदलामुळे किंवा बाजारभावात वाढ झाल्यामुळे जो भांडवली लाभ होतो किंवा बाजारभावात घट झाल्यामुळे जो भांडवली तोटा होतो, त्याचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात केला जात नाही. कारण चालू आर्थिक व्यवहारांमुळे हे बदल घडून येत नाहीत.

६) **निरक्षरता आणि अज्ञान** : विकसनशील देशांत बहुतांश छोटे उत्पादक निरक्षर आणि अज्ञानी असतात. त्यामुळे ते आपल्या उत्पादनासंबंधीच्या नोंदी ठेवू शकत नाहीत. म्हणून स्वतःच्या उत्पादनाची किंवा उत्पादनमूल्याची माहिती देऊ शकत नाहीत. म्हणजे त्यांच्या उत्पादनाचे किंवा अर्जित उत्पन्नाचे अंदाज व्यक्त केले जातात.

७) **व्यावसायिक विशेषीकरणाचा अभाव** : विकसनशील देशात व्यावसायिक विशेषीकरणाचा अभाव असल्याने उत्पादन पद्धतीने राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करताना अडचणी येतात. उदा., विकसनशील देशात शेतकरी शेती या प्रमुख व्यवसायाबरोबरच दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, कपडे शिवणे इ. इतर व्यवसायदेखील करतात. इतर व्यवसायांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाची माहिती राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन करताना दिली जात नाही. त्यामुळे देशाचे खरे उत्पन्न समजत नाही.

८) **मालाच्या साठ्याचे मूल्य** : उत्पादकाकडे कच्चा माल,

मध्यम वस्तू, अर्धसिद्ध वस्तू, अंतिम वस्तू यांचा असणारा साठा म्हणजे मालसाठा होय. मालसाठ्याच्या मूल्यात होणाऱ्या सकारात्मक आणि नकारात्मक बदलांचा समावेश स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात केला जातो. मालसाठ्याच्या मूल्यमापनात झालेली चूक अंतिम वस्तूच्या मूल्यात बदल करू शकते. म्हणून मालसाठ्याचे मूल्यमापन काळजीपूर्वक करावे लागते.

राष्ट्रीय उत्पन्नाचे महत्त्व :

राष्ट्रीय उत्पन्नाचे महत्त्व खालील मुद्द्यांवरून स्पष्ट करता येते.

१) **अर्थव्यवस्थेला उपयुक्त** : देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी राष्ट्रीय उत्पन्नाची माहिती असणे महत्त्वाचे आहे. सध्या राष्ट्रीय उत्पन्नाची माहिती अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वपूर्ण भाग आहे. याला सामाजिक लेखाखाती म्हणून ओळखले जाते. या खात्यात देशाचे एकूण उत्पन्न, उत्पादन आणि विविध वैयक्तिक स्तरांवरील उत्पादनाचे निष्कर्ष, उद्योगांचे उत्पादन आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारातून मिळणारे उत्पन्न इत्यादी एकमेकांशी संबंधित आहेत.

२) **राष्ट्रीय धोरणे** : राष्ट्रीय धोरणात राष्ट्रीय उत्पन्नाची माहिती आधार म्हणून उपयुक्त ठरते. जसे की, रोजगार धोरण, औद्योगिक धोरण, कृषी धोरण इत्यादी. औद्योगिक उत्पादन, गुंतवणूक आणि बचत इत्यादी वाढीसाठी यातून दिशा मिळते. तसेच राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आकडेवारीची मदत आर्थिक प्रतिमानाच्या निर्मितीसाठी होते. जसे - गुंतवणूक प्रतिमान, वृद्धी प्रतिमान इत्यादी अर्थव्यवस्था योग्य मार्गावर आणण्यासाठी बदल करता येतात.

३) **आर्थिक नियोजन** : आर्थिक नियोजनाकरिता राष्ट्रीय उत्पन्नाशी संबंधित असलेली आकडेवारी अतिशय महत्त्वपूर्ण असते. या आकडेवारीत विविध साधनसामग्रीतून प्राप्त केलेले एकूण उत्पन्न, उत्पादन, बचत, गुंतवणूक आणि उपभोग यांचा समावेश होतो.

४) **आर्थिक संशोधन** : अर्थशास्त्राचे संशोधक, तज्ज्ञ यांच्याकडून राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आकडेवारीचा वापर केला जातो. ते देशातील विविध माहितीचा वापर करतात. कच्चा माल, उत्पादन, उत्पन्न, बचत, उपभोग, गुंतवणूक, रोजगार इत्यादी सामाजिक घटकांचा विचार होतो.

५) **राहणीमानाची तुलना** : वेगवेगळ्या देशांतील लोकांच्या राहणीमानाची तुलना करण्यास राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या

अभ्यासाची मदत होते आणि सारख्याच देशातील वेगवेगळ्या काळांतील राहणीमानाची तुलना करण्यास मदत करते.

६) उत्पन्नाचे वितरण : राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आकडेवारीवरून

आपणांस देशाच्या उत्पन्नाच्या वितरणाबद्दल माहिती मिळवता येते. मजुरी, खंड, व्याज आणि नफा यांच्याशी संबंधित माहितीतून आपणांस समाजातील विविध घटकांमध्ये असणारी तफावत लक्षात येते.

स्वाध्याय

प्र. १. योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा :

- १) राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना करताना फक्त अंतिम वस्तू व सेवांचे मूल्य समाविष्ट होते कारण -
अ) गणना करणे सोपे होते.
ब) दुहेरी मोजमाप टाळले जाते.
क) देशातील लोकांचे महत्तम कल्याण साधले जाते.
ड) राष्ट्राच्या एकूण आर्थिक कामगिरीचे मूल्यमापन केले जाते.
- २) निव्वळ देशांतर्गत उत्पादनाचे मापन करण्याची पद्धत खालीलप्रमाणे आहे -
अ) स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनातून घसारा मूल्य वजा करणे.
ब) स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातून घसारा वजा करणे.
क) स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात घसाराचा समावेश करणे.
ड) स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात घसाराचा समावेश करणे.
- ३) भारतात राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना करताना या पद्धतीचा वापर केला जातो.
अ) उत्पादन पद्धती
ब) उत्पन्न पद्धती
क) खर्च पद्धती
ड) उत्पादन पद्धती आणि उत्पन्न पद्धती यांचे एकत्रीकरण

प्र. २. सहसंबंध पूर्ण करा :

- १) : उपभोग खर्च + गुंतवणूक खर्च + सरकारी खर्च + (निर्यात-आयात) :: स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन : उपभोग खर्च + गुंतवणूक खर्च + सरकारी खर्च + (निर्यात-आयात) + (निव्वळ येणी-देणी)
- २) उत्पादन पद्धत : :: उत्पन्न पद्धत : घटक पद्धती
- ३) तात्त्विक अडचण : हस्तांतरित देणी :: : मालाच्या साठ्याचेमूल्य

प्र. ३. योग्य पर्याय निवडा :

- १) चुकीची जोडी शोधा.
१) राष्ट्रीय उत्पन्न समिती अ) १९४९
२) आर्थिक वर्ष ब) १ एप्रिल-३१ मार्च
३) उत्पन्न पद्धत क) राष्ट्रीय उत्पन्न = खंड+वेतन + व्याज+नफा+एकत्रित/मिश्र उत्पन्न+निव्वळ विदेशी उत्पन्न

- ४) खर्च पद्धत ड) राष्ट्रीय उत्पन्न = खंड+ वेतन+ व्याज+नफा

पर्याय : १) अ २) ब ३) क ४) ड

प्र. ४. खालील उदाहरणांच्या आधारे संकल्पना ओळखून ती स्पष्ट करा :

- १) वृंदाला राज्य सरकारकडून दरमहा ₹ ५०००/- निवृत्तीवेतन मिळते.
- २) वीरूने ५०० कि.ग्रॅ. गहू उत्पादनापैकी १०० कि.ग्रॅ. उत्पादन त्याच्या कुटुंबासाठी बाजूला ठेवले.
- ३) शितलने तिच्या बेकरीसाठी पिठाच्या गिरणीतून गव्हाचे पीठ विकत घेतले.
- ४) शोभाने देशातील २०१९-२०२० या आर्थिक वर्षातील सर्व अंतिम वस्तू व सेवांच्या आर्थिक मूल्यासंबंधी माहिती गोळा केली.
- ५) राजेंद्रच्या दुकानात एकूण ५०० जेलपेनचा साठा आहे ज्यात मागील आर्थिक वर्षातील २०० जेलपेनचा समावेश आहे.

प्र. ५. खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा :

- १) राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या चक्रीय प्रवाहाचे द्विक्षेत्र प्रतिमान स्पष्ट करा.
- २) राष्ट्रीय उत्पन्नाचे महत्त्व स्पष्ट करा.
- ३) राष्ट्रीय उत्पन्नाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ४) हरित स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाची संकल्पना स्पष्ट करा.

प्र. ६. खालील विधानांशी आपण सहमत आहात किंवा नाही ते सकारण स्पष्ट करा :

- १) राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना करताना अनेक तात्त्विक अडचणी येतात.
- २) दुहेरी गणना टाळण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना उत्पादन पद्धतीतील मूल्यवर्धित पद्धतीचा वापर केला जातो.

प्र. ७. सविस्तर उत्तरे लिहा :

- १) राष्ट्रीय उत्पन्न मापनात येणाऱ्या व्यवहारिक अडचणी स्पष्ट करा.
- २) राष्ट्रीय उत्पन्न मापनाच्या उत्पन्न पद्धती आणि खर्च पद्धती स्पष्ट करा.

